

FŐ A BIZALOM

TÓTH ADRIENN ANITA

ELTE PPK Neveléstudományi Doktori Iskola

PIOTR SZTOMPKA: *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge, 2003 [2000]. Cambridge University Press. xii + 214 p. ISBN: 0-521-59850-8

Amikor szavazunk... Amikor műtéthez orvost választunk... Ha kölcsönadunk egy könyvet egy barátunknak... Igent mondunk az anyakönyvvezető előtt... Vagy csak egyszerűen kiállunk a garázsból az autóval, és csatlakozunk a forgalomhoz. Egész életünket átszövi a bizalom, ami nélkül a mindennapi élet elképzelhetetlen lenne. Piotr Sztompka ebben a művében arra vállalkozik, hogy összefoglalja a bizalommal kapcsolatos kutatásokat, elméleteket, elképzeléseket, és kifejtse saját gondolatait a témával kapcsolatban. Egyfajta különleges utazáson vehetünk részt, mely során meglátogatunk mindent, ami bármilyen szinten is kapcsolatba hozható a bizalommal, hogy a végén saját magunkkal is szembenézhesünk.

A könyv egy rövid történeti áttekintéssel indul. Ebből kiemelendő egy szociológiai paradigmaváltás: a fókusz a „kemény” változókra (pl. státusz, osztályhelyzet, gazdasági körülmények, demográfiai trendek, településszerkezet, technológiai fejlődés, szervezeti formák) a „puha” változókra (pl. szándék, szimbólumok, szabályok, értékek, normák, kódok, keretek) helyeződött át. Ennek köszönhetően a kultúra vizsgálata került középpontba, nagy hangsúlyt fektetve a társadalom működése rejtett dimenzióinak feltárására. A társadalmi cselekvésekről szóló diskurzusok kulturális megközelítései rávilágítottak arra, hogy a kultúra látja el

a cselekvést értékadó, előíró és megismerő irányultsággal, másrésről viszont a cselekvés alapvetően meghatározó tényező a kultúra morfogenezisében, folyamatosan visszahat rá, alakítva ezzel. Annak a felismerése, hogy az emberi cselekvések nem függetlenek egymástól, hanem egy komplex, egymással kölcsönös kapcsolatban lévő hálózat részei, rávilágított arra, hogy az életképes társadalom nem csupán érdekek egyesülése, hanem morális közösség is. A morális közösségnek pedig fontos tulajdonsága, hogy tagjai által belsővé tett erkölcsi szokásokon és kölcsönös morális lekötelezettségen nyugszik. Az ilyen közösséget három megfoghatatlan és kiszámíthatatlan fontos tényező határoz meg: a bizalom, a lojalitás és a szolidaritás. Ez a három tényező vektorként kijelöl egy különleges morális teret, melynek segítségével meghatározhatjuk a benne lévők helyzetét. Vagyis a morális közösség viszatükröződik a személyes identitásban, ahogy a személy is meghatározza a közösséget, amihez tartozik. Ezek az összetevők megjelenhetnek teljesen formális keretek között is, mint például munkaszerződésekben vagy üzleti tranzakciókban. Sztompka szerint ez a három tényező döntően befolyásolja a közösségi élet megértését.

A kulturális beágyazódást számos nézőpontból vizsgálták a huszadik század során, a témakörök a következő-

képpen alakultak: városi kultúra, polgári társadalom, kulturális tőke, társadalmi tőke, posztmateriális értékek. Az idő előrehaladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a jelenlegi társadalmak túlzottan egymástól függenek, az együttműködés alapvetővé vált, amiben pedig meghatározó tényező a bizalom. A mai társadalom egyik újdonsága, hogy egyre nő az anonimitás, hogy a jóllétünkre, egyáltalán: a létezésünkre ható személyek az ismeretlenség homályába vesznek, akikkel gyakran nem is találkozunk, pedig cselekedeteik nagy hatással vannak életünkre. Ilyenek például a különböző intézmények, szervezetek irányítói, a termékeket tervezők és gyártók, a vállalatok vezetői és dolgozói. Ismeretlenek kezébe tesszük az életünket, ha felszállunk bármilyen tömegközlekedési eszközre, ha megvesszük az élelmiszeripar által gyártott ételeket, ha bevesszük a gyógyszeripar által készített orvosságokat – úgy, hogy még csak lehetőségünk sincs megismerni azokat, akik alapvetően befolyásolják a létezésünket. Ráadásul a turizmus, az utazás, a mobilitás növekedésével egyre nagyobb az esély arra, hogy olyanokkal kerülünk kapcsolatba, akikkel nem ugyanabban a közösségben nőttünk fel, kvázi ismeretlenekkel kell együtt dolgoznunk, együttműködnünk, ilyen esetekben pedig a bizalom megkerülhetetlen kérdés – nem csoda, ha egyre inkább a kutatói érdeklődés előterébe kerül.

Mi is valójában a bizalom? A második fejezetben a fogalom meghatározása kerül terítékre. A bizalom szorosan kapcsolódik az emberi cselekedetekhez, melyek a jövőbe ágyazottak, megjósolhatatlanok és előre nem láthatók. A bizonytalanságot úgy próbáljuk meg csökkenteni, hogy folyamatosan elvárásokat fogalmazunk meg a többiekkel kapcsolatban. Ezek az elvárások kognitív, morális és érzelmi komponenseket tartalmazhatnak. A három

fő irányultság a remény, a bizakodás és a bizalom. Ebben a fejezetben fogalmazza meg Sztompka egy tömör mondatban, hogy szerinte mi a bizalom: egy feltételezés, egy „fogadás” a többiek jövőbeli lehetséges cselekedeteit illetően, és szorosan kapcsolódik az elkötelezettséghez, illetve a kockázatához. Bár a veszély és a kockázat minden bizonnyal alapvetően része az emberi létezésnek, mégis úgy tűnik, hogy a modern kor napjaiban egyre csak nő a mértéke, nemcsak a személyek, hanem az óriási szervezetek és vállalatok, illetve államok szintjén is. A kockázat az egyik olyan tényező, amely ma már összeköti a teljes emberiséget. Az ökológiai folyamatok, az egymásra utalt gazdaságok, például az olaj árának változása, mindannyiunkra hatással vannak, függetlenül attól, hogy közvetlenül mennyire veszünk részt bennük.

Azt is érdemes megvizsgálunk, hogy mibe, kibe vetjük bizalmunkat. Alapvetően megkülönböztetjük a személyközi és a társadalmi bizalmat, illetve a kettő között elhelyezkedő társadalmi kategóriák, fogalmak iránti bizalmat, mint például a kor, az etnikai vagy vallási hovatartozás. De bizalmunkat meghatározzák bizonyos szerepek is, melyekhez elvárásokat rendelünk, ilyen az orvos vagy a pap például, akiket hajlamosak vagyunk több bizalommal felruházni. Ahogy továbbgombolyítjuk a bizalom fonalát, egyre elvontabb szintekig jutunk. Az „ügyrendi” eljárásokba vagy az intézményesített gyakorlatokba (pl. jogrend, technológiai rendszerek) vetett bizalom elvezet a legabsztraktabb szinthez: a társadalmi rendbe, a fennálló rendszerbe vetett bizalomhoz. Részletes képet kaphatunk a társadalmi szerephez, a nem személyekhez fűződő bizalom jellegéről és kategóriáiról. A könyvben elejétől fogva gyakran előkerülnek a különböző politikai berendezkedések, a jóléti társadalmak és azok kapcsolatai, viszonyai a bizalommal,

kiemelve más szerzők – például Fukuyama – gondolatait is ezzel kapcsolatban.

A bizalom indítéka, alapja az egyik legkényesebb kérdés a kutatók számára. A negyedik fejezetben kapcsolati, pszichológiai és kulturális dimenziókból közelítve láthatjuk ezt a kérdéskört. A kapcsolatok során megjelenő bizalmat a megbízhatóságra alapozzuk, melyet számos tényező határoz meg. A „visszatükröződő”, elsődleges bizalom a hírnévből, vagyis a múltbéli eseményekből, a jelenlegi teljesítményekből és a megjelenésből építkezik. Azt, hogy ezekből kinek mi milyen mértékben fontos, nemcsak a személyes tulajdonságok, hanem a kulturális beágyazottság is meghatározza. A másodlagos, kontextus által meghatározott bizalom tényezői a felelősségre vonhatóság, az előzetes elkötelezettség, a bizalmat keltő helyzetek. Mindenből jól látszik, hogy a bizalom vizsgálata során fontos hangsúlyozni a kulturális szintet, a kulturális szabályokat, melyek alapvetően meghatározzák egy közösség bizalmi szintjét – ez az előzetes kutatásokban nem kapott akkora szerepet. Azonnal felvetődik a kérdés, vajon a bizalom mindig valami jót jelent-e. Nyilvánvalóan ez is relatív, szituáció által meghatározott.

Mi a bizalom funkciója? A pozitív hatások legkönnyebben negatív aspektusból írhatók le, a cselekvésre orientálódva. Egy bizalmatlan cselekvő sokat hezitál, ezáltal lemaradhat bizonyos lehetőségekről, az állandó ellenőrzési kényszer megöli a kreativitást és az innovációs készséget. Ellenben a bizalom pozitív cselekedetekre ösztönöz, kreatívvá, innovatívvá tesz, növeli a vállalkozói kedvet. Jó hatással van a bizalmat adóra és kapóra egyaránt, serkenti a spontaneitást, megszabadít a görcsös, gyanakvó ellenőrzéstől. Ez nem csak az egyéneknek fontos, társadalmi, közösségi szinten is jelentős hozadéka van. Az egyik legfontosabb ezek közül, hogy növeli az elfoga-

dást, az empátiát a tagok között, és annak elismerését, hogy a különbözőség érték. Ezek a pozitív hatások természetesen csak akkor válnak valósággá, ha jó személybe, dologba vetettük a bizalmunkat. A bizalom is lehet diszfunkcionális és romboló. Aktivitás, intenzitás, együttműködések széles alkalmazása, innovációs képesség, nyitottság, erős kötelek a közösségekben, bizalmi kultúra – ezek mind igazak a maffiára is. Megkerülhetetlennek tűnnek tehát ideológiai és morális kérdések. Számos axológiai lehetőség közül lehet választani, Sztompka egy egészen egyszerű megoldást kínál. Egy békés, harmonikus, egységes társadalom nyilván kívánatosabb, mint egy küzdelmes, konfliktusok sújtotta, megosztott. Két eset tárul elénk. Az első, amikor a személyek és csoportok közötti belső funkcionális bizalom egybeesik a külső, tágabb közösségben lévő bizalommal. Ezt hívhatjuk világpolgári, ökumenikus bizalomnak, amely a befogadásra koncentrál. A másik esetben egy diszfunkcionális jövőkép tárul elénk, mely során a „mi” és az „ők” élesen elkülönül egymástól, megteremtve ezzel a kizárás mechanizmusát, melyben mindkettőtől akár az alapvető jogokat is elvitathatják. Ezekben az esetekben a morális köteleket erkölcs-telen célok szolgálatába állítják. Az is jól látható, hogy a bizalmi kultúrák alapját a bizalom képezi, létrejön egy önmagára ható kör, melyben a bizalom újabb bizalmat szül, megerősítve ezzel a már meglévőt.

A könyv egyik legérdekesebb fejezete a hetedik, melyben Sztompka a demokrácia és az önkényuralom szempontjából vizsgálja a bizalmat. A demokratikus rendszer elősegíti a bizalom létrejöttét, miközben fenn is tartja a demokráciát. Alapja a megbízhatóság, melynek feltételei a felelősség és az előzetes elköteleződés. Van azonban a rendszer szövetének egy tulajdonsága, amit a szerző első paradoxonnak nevez: minél inkább intézményesített a bizalmat-

lanság a rendszerben, annál nagyobb lesz a spontán bizalom iránta. Hogyan épül ez fel? Az első és legfontosabb a törvényesség elve, illetve az az alapfelvetés, hogy minden tekintély gyanús. A második az időszakénti választások és a megbízatások határidőkhöz kötöttsége, mely magában foglalja az ellenőrzést is. Ez át is vezet a harmadik elvhez, a hatalom megosztásának elvéhez, az egyensúlyok és ellenőrző-rendszerek meglétéhez és az intézmények korlátozott hatásköréhez. A negyedik a jogállam és a független bíróságok megléte. Az ötödik az alkotmányosság, a hatodik a bírói felülvizsgálat érvényessége. A hetedik a polgári jogok elfogadása, a nyolcadik a bűnüldözés kiépítése. A kilencedik a nyílt kommunikáció biztosítása, a tizedik a közösségi politika megvalósítása. Mindezek a gyakorlatban sajnos pontosan ennyi ponton tudnak elcsúszni is. A politikai rendszerek elemzése megalapozza

a következő fejezetet, melyben a szerző, történelmi és világpolitikai kontextusba helyezve, a posztkommunista államokban, köztük kifejezetten Lengyelországban vizsgálja a bizalom alakulását.

Sztompka könyvéből átfogó képet kapunk a fogalom megközelítésének, magyarázatának változásairól, miközben a szerző elméletének segítségével új perspektívából tekinthetünk a szűkebb és tágabb környezetünkben lejátszódó társadalmi, közösségi folyamatokra is. Számos kérdés fogalmazódhat meg bennünk, csak egyet említek: az egyéni és közösségi felelősség, a globalizáció és a nemzetek helyzete, az erkölcs- és értékválasztás, a cselekvés és passzivitás hogyan alkotnak olyan közös szövedéket, melyben az egyes ember és a sok milliárd tagból álló emberiség közös jövőjét egy olyan láthatatlan erő határozza meg, mint a bizalom?